

Алена СУМКО

ЦЭНЗУРА ЯК ІНСТЫТУТ РЭГУЛЯВАННЯ КНІГАВЫДАВЕЦКАЙ ДЗЕЙНАСЦЮ БССР (1920–30-я гг.)

Розглянуто процес фармування та асоблівості развітку цензурных органаў у БССР в 1920–30 роках.

Ключові слова: Головлітбіл, цензура, кніговыдання, партыйны кантроль.

Цэнзура адносіцца да тых з’яў, якія ўзнікаюць і трансфармуюцца пад уздзеяннем мноства фактараў, якія аказваюць прыкметны ўплыў на функцыянаванне інстытутаў дзяржаўнай улады, вызначаюць спецыфіку развіцця ідэалогіі і г. д. Пад цэнзурай варта разумець сістэму дзяржаўнага нагляду за зместам, выпускам і рэалізацыяй друкаванай прадукцыі, тэатральных пастановак, кінафільмаў, тэле- і радыёперадач, з тым, каб не дапусціць ці абмежаваць распаўсюджванне ідэй і звестак, якія прызнаюцца ўладай або грамадскім меркаваннем шкоднымі або непажаданымі. Інстытут цензуры мае шматузроўневую структуру: а) інстытуцыйна-арганізацыйны ўзровень, звязаны са стварэннем сістэмы органаў, якія ажыццяўляюць цензурную дзейнасць; б) інстытуцыйна-прававы – які прадугледжвае заканадаўчае афармленне цензурнай палітыкі ў розных сферах жыццядзейнасці гамадства; в) каштоўнасці-ідэалагічны – вызначае змест цензуравання, яго крытэрыі, значнасць тых ці іншых з’яў для развіцця нацыянальнай самасвядомасці, інстытутаў палітычнай сістэмы, адносіні паміж дзяржаўнай уладай і грамадзянскай супольнасцю ў пэўную гістарычную эпоху.

Савецкая цензура валодае шэрагам спецыфічных адрозненняў у параўнанні з прызначэннем гэтага інстытута ў іншыя перыяды гісторыі: партыйна – ідэалагічны і рэпрэсіўны характар; адсутнасць выразных і адназначных матывіровак прынятых ўладнымі структурамі рашэнняў. У 1920–1930-я гады фарміравалася сістэма палітычнага і ідэалагічнага кантролю за друкаванай прадукцыяй, па меры адмаўлення ад, няхай і абмежаваных, дэмакратычных прынцыпаў кіраўніцтва дзяржавай цензурная палітыка змяняе свае інстытуцыйныя формы і некаторыя функцыі, але не сваю сутнасць.

У першыя гады савецкай улады цензура пераважна ажыццяўлялася ў адносінах да ўжо надрукаваных літаратурных твораў. Кнігавыдавецкая справа спачатку ўяўляла меншую небяспеку, чым, напрыклад, перыядычны друк. Тым больш, што друкарні былі нацыяналізаваны, а за папяровымі рэсурсамі быў усталяваны кантроль. Выпуск кніг быў зніжаны ў некалькі разоў у параўнанні з 1913 годам, а ў наяўным рэпертуары выдавецтваў дамінуючае месца займалі агітацыйна-прапагандысцкія брашурны. Аднак паступова стала ўжывацца папярэдняя цензура. Былі ўведзены

спецыяльныя ліцэнзіі на права друку. Самымі распаўсюджанымі прычынамі для адмовы былі такія, як недахоп паперы або недастатковыя паліграфічныя магчымасці і г. д. Надалей гэтыя аргументы, пазбаўленыя, на першы погляд, ідэалагічнай і палітычнай афарбоўкі, выкарыстоўваліся пастаянна.

Падмуркам для абмежавання свабоды друку і ажыццяўлення цэнзурнай палітыкі былі дэкрэты і пастановы ЦК РКП(б) і яе мясцовых камітэтаў, а пасля ўтварэння 1 студзеня 1919 года ССРБ – Цэнтральнага Бюро кампартыі. Класавы падыход дыктатуры пралетарыяту да свабоды друку быў замацаваны ў 8-м артыкуле агульнага раздзела Канстытуцыі Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі Беларусі 1919 года, дзе гаварылася, што ў мэтах забеспячэння за працаўнікамі сапраўднай волі выказа сваіх меркаванняў ССРБ знішчае залежнасць друку ад капіталу, перадае ў рукі працоўнага класа і сялянскай беднаты ўсе тэхнічныя і матэрыяльныя сродкі да выдання газет, брашур, кніг і забяспечвае іх вольнае распаўсюджванне¹. Пасля стварэння Літоўска-Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі за дзейнасць цэнзурных органаў адказвала Надзвычайная камісія па барацьбе з контррэвалюцыяй і сабатажам. Так, 15 ліпеня 1919 года было прынята рашэнне аб стварэнні цэнзурнага аддзела ў Мінску і цэнзурнага пункта пры Мінскай паштова-тэлеграфнай канторы².

Са снежня 1920 года на падставе мандата Заходне-Акружнага ваеннага цэнзурнага аддзялення кантроль за выдавецкай дзейнасцю часова ажыццяўляў інструктар С. Лявінскі разам з З. Жылуновічам, В. Ашмарыным, якія па сумяшчальніцтву займалі пасады ваенных цэнзараў органаў перыядычнага друку (“Звязда”, “Савецкая Беларусь”, “Штэрн” і інш.). У пачатку 1921 года функцыянаваў ваенна-цэнзурны адзел пры Надзвычайнай камісіі Беларусі па барацьбе з контррэвалюцыяй і сабатажам і адзел друку Галоўпалітасветы³. Акрамя іх, папярэдняю цэнзуру ўсіх рукапісаў, што выходзілі ў рэспубліцы, ажыццяўляла Беларускае аддзяленне Дзяржаўнага выдавецтва РСФСР, а пасля пастановы СНК ССРБ ад 14 студзеня 1922 года яно атрымала яшчэ і права канфіскацыі літаратуры, якая была выдадзена без дазволу⁴. Аднак трэба адзначыць, што кантроль над друкаванай прадукцыяй насіў не сістэматычны характар – адбівалася як неўпарадкаванасць выдавецкай справы, так і ўсяго дзяржаўнага ладу. Ва ўмовах, калі адзін чалавек быў заняты на некалькіх адказных пасадах, дырэктывы, якія мелі дачыненне да ажыццяўлення цэнзуры, часта так і заставаліся толькі на паперы.

Сістэматычнасць прагляду друкаванай прадукцыі БССР з’явілася пасля стварэння Галоўнага ўпраўлення па справах літаратуры і выдавецтваў БССР (Галоўлітбел). Дадзены орган ажыццяўляў папярэдні прагляд усіх прызначаных да выдання ў межах БССР твораў, паследуючы кантроль за імі, даваў дазвол на існаванне літаграфій і выдавецтваў.

¹ История Беларуси в документах и материалах / [авт.-сост. И. Кузнецов, В. Мазец]. – Минск: ООО “Амалфея”, 2000. – С. 348.

² Протьюко Т. Становление тоталитарной системы в Беларуси (1917–1941 гг.) / Т. Протьюко. – Минск: Тесей, 2002. – С. 221.

³ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (далей – НАРБ). – Ф. 238. – Воп. 1. – Спр. 8. – Л. 45; Протьюко Т. Становление тоталитарной системы в Беларуси... – С. 221.

⁴ Герасімаў В. Цэнзура / В. Герасімаў, У. Ракашэвіч // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Минск, 2003. – Т. 6, кн. 2. – С. 115..

Па меры ажыццяўлення новай эканамічнай палітыкі назіралася вяртанне да прыватных форм арганізацыі выдавецкіх прадпрыемстваў і пошук новых. Гэта прывяло да кароткатэрміновага суіснавання трох разнавіднасцей – дзяржаўнай, прыватнай і кааператыўнай, што ў сваю чаргу азначала з’яўленне выдавецтваў, якія былі арыентаваны на задавальненне інтарэсаў розных груп насельніцтва.

Ва ўмовах нэпа Галоўлітбел у першую чаргу назіраў за дзейнасцю недзяржаўных выдавецтваў, збіраў звесткі пра асабісты склад упраўлення, сувязі з грамадскімі і партыйнымі групамі як у Беларусі, так і за мяжой, выдзяляў адказных партыйных работнікаў у якасці ідэалагічных рэдактараў ў выдавецтвах. Акрамя гэтага, Галоўлітбел павінен быў трымаць у поле зроку пісьменнікаў, публіцыстаў, усіх, хто больш-менш быў звязаны з літаратурнай дзейнасцю, вывучаў іх стыль, манеру пісьма – усё гэта на прадмет выяўлення адпаведнасці таго ці іншага работніка патрабаванням рабоча-сялянскага чытача.

Першыя пасяджэнні пачалі праводзіцца ў лістападзе 1922 г., тады ж былі і зацверджаны штаты Галоўлітбела⁵. Фармальна Галоўлітбел знаходзіўся ў сістэме Наркамата асветы БССР (НКА БССР), але фактычна падпарадкоўваўся ЦК КП(б)Б. Згодна з палажэннем ад 5 студзеня 1923 года кіруючым органам быў прэзідыум, які ўзначальваў старшыня, прызначаемы калегіяй НКА БССР, і два яго намеснікі – прадстаўнікі ад Дзяржаўнага палітычнага ўпраўлення (у абавязкі паліткантроля ўваходзіла барацьба з распаўсюджваннем недазволенах твораў, нагляд за друкарнямі, барацьба з падпольным выдавецтвам, назіранне за кніжным рынкам і канфіскацыя кніг) і ваеннага камісарыята (супрацоўніцтва з аддзяленнямі ваенкаматаў было неабходным пры ажыццяўленні ваеннай цэнзуры супрацоўніцтва з аддзяленнямі ваенкаматаў было неабходным пры ажыццяўленні ваеннай цэнзуры). Спачатку пасяджэнні прэзідыума праводзіліся некалькі разоў у месяц. Так, за восень 1922 года было праведзена 9, а за першую палову 1923 года – 15 пасяджэнняў⁶.

У якасці дарадчага органа пры Галоўлітбеле была арганізавана калегія знаўцаў і спецыялістаў па розных галінах ведаў, якія займаліся рэцэнзаваннем і давалі сваё абгрунтаванае заключэнне. У склад калегіі ўваходзілі прадстаўнікі партыйных і савецкіх органаў, літаратуры, навукі, мастацтва, такія як А. Баліцкі, У. Ігнатоўскі, У. Пічэта, З. Жылуновіч, С. Некрашэвіч і інш. Аднак канчатковае рашэнне заставалася за прэзідыумам Галоўлітбела. На пасяджэннях якога зацвярджаліся спісы забароненых да продажу або распаўсюджвання кніг, даваўся дазвол на права выдання як асобных твораў, так і перыядычных і непэрыядычных органаў друку.

Межы паміж дазволеным і недазволеным вызначалі стандартныя інструкцыі, якія былі абавязковымі для ўсіх саюзных рэспублік. Так, забаранялася выпускаць і распаўсюджаць творы, якія змяшчалі агітацыю супраць Савецкай улады, утрымлівалі ваенныя тайны рэспублікі, узбуджалі нацыянальны і рэлігійны фанатызм, узрушалі грамадскую думку шляхам паведамлення памылковых звестак, а таксама творы парнаграфічнага характару. Пагроза, якая зыходзіла ад Галоўнага ўпраўлення па справах літаратуры і выдавецтваў, заключалася менавіта ў “размытості” патрабаванняў, не было вызначана дакладных межаў паміж

⁵ НАРБ. – Ф. 42. – Воп. 1. – Спр. 209. – Л. 16.

⁶ *Прот’ю Т.* Становление тоталитарной системы в Беларуси... – С. 225; НАРБ. – Ф. 31. – Воп. 1. – Спр. 388. – Лл. 2–26.

дазволеным і недазволеным. Усё залежыла ад густу цэнзараў, ад палітыкі партыі ў кожны дадзены момант.

У сваёй паўсядзённай працы супрацоўнікі Галоўлітбела арыентаваліся на інструкцыі, распрацаваныя Галоўлітам РСФСР, дзе ўтрымліваліся патрабаванні да выдання кніжнай прадукцыі розных напрамкаў. Так, у адносінах да мастацкай літаратуры неабходна было сачыць за тым, каб недзяржаўныя выдавецтвы не выпускалі творы класікаў, выданне якіх манапалізавала дзяржава, а таксама кнігі аўтараў, якія выступалі супраць бальшавіцкай улады⁷. Не павінна была прапускацца літаратура, што ўслаўляла старыя побытавыя ўмовы і адносіны. Кнігі па філасофіі і сацыялогіі ідэалістычнага напрамку прызначаліся для абмежаванага кола навукоўцаў, таму колькасць падобных прац рэгулявалася маленькім тыражом. Выпуск рэлігійнай літаратуры павінен быў скарачацца да друку рэлігійных каляндароў, даведнікаў. Цэнзурнаму рэдагаванню падлягала мастацкая літаратура, у якой сустракалася “рэлігійная тэрміналогія”. Так, Я. Колас быў вымушана перапрацаваць “Сымона Музыку” і, як адзначыў загадчык Галоўлітбела Р. Шукевіч-Трацякоў, “рашуча скінуць з Сымона раней аблытваўшую яго рэлігійную павуціну”⁸. Зыходзячы з ваенна-стратэгічных меркаванняў, забаранялася друкаваць не толькі інфармацыю, якая змяшчала назвы прадпрыемстваў і аб’ём вытворчасці, колькасць адміністрацыйна-тэхнічнага персаналу, але і тую, з якой можна запазычыць вышэй адзначаныя звесткі шляхам лагічных разважанняў і супастаўленняў. Па ваенных, эканамічных пытаннях, а таксама па цэнзураванню замежных выданняў Галоўлітбел кіраваўся ўказаннямі і інструкцыямі Галоўліта РСФСР, пастановамі ЦК КП(б)Б. Арыенцірамі ў адносінах да замежных выданняў, якія былі прызначаны да распаўсюджвання былі спісы забароненай для ўвозу ў СССР літаратуры, складзеныя Галоўлітам РСФСР. Напрыклад, у 1923 г. такі спіс налічваў 232 кнігі, сярод іх былі творы Г. Уэльса, М. Цвятаевай, Дж. Байрана і іншыя⁹. Варта адзначыць, што Галоўлітбел не меў права штосьці змяніць у дадзеных спісах, але меў права пашырыць іх за кошт мясцовых выданняў. Так, у спіс забароненай да распаўсюджвання літаратуры ў межах СССР трапілі творы М. Доўнар-Запольскага.

Што датычыла вызначэння ступені прыдатнасці перыядычных і неперыядычных органаў друку, якія выходзілі на тэрыторыі БССР, то Галоўлітбел карыстаўся пэўнай самастойнасцю. Пераважная частка забароненай да распаўсюджвання літаратуры і перыядыкі ў першы год працы была замежнага паходжання або выдадзена да кастрычніка 1917 г. Усе яны былі аднесены да антысавецкіх, шавінісцкіх, буржуазных твораў. Аднак забарона закранула і тагачасныя беларускія выданні, у першую чаргу тыя, што выйшлі за мяжой. Так, на пасяджэнні калегіі Галоўлітбела ад 9 лютага 1923 года, як шавінісцкая была забаронена хрэстаматыя Я. Лёсіка “Наша крыніца”, надрукаваная ў Берліне ў 1922 годзе¹⁰. Наркамат асветы БССР, які лічыў мэтазгодным выкарыстоўваць дадзеную кнігу ў навучальных установах, асабліва ва ўмовах недахопу падручнікаў, неаднаразова звяртаўся да кіраўніцтва Галоўлітбела з хадайніцтвам аб адмене забароны, аднак Галоўлітбел цвёрда прытрымліваўся свайго меркавання.

⁷ Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці (далей – ДАВВ). – Ф. 246. – Воп. 1. – Спр. 318. – Л. 209.

⁸ *Адамовіч А.* Якуб Колас у супраціве саветызацыі / А. Адамовіч. – Мюнхен, 1955. – С. 42.

⁹ ДАВВ. – Ф. 246. – Воп. 1. – Спр. 318. – Л. 25.

¹⁰ НАРБ – Ф. 42. – Воп. 1. – Спр. 214. – Л. 8.

Галоўлітбел, у адрозненне ад аналагічных устаноў іншых савецкіх рэспублік, спачатку меў слаба разгалінаваную структуру. Гэта было абумоўлена тым, што да 1924 года БССР уключала толькі шэсць паведаў былой Мінскай губерні і Галоўлітбел функцыянаваў у межах дадзенай тэрыторыі. Што датычыць Магілёўскай (пасля яе скасавання тэрыторыя ўвайшла ў склад Гомельскай губерні), Віцебскай і Смаленскай губерній, то яны ў 1919 годзе адышлі да РСФСР і склалі Заходнюю вобласць з цэнтрам у Смаленску. На гэтай тэрыторыі былі створаны расійскія органы дзяржаўнай улады, якія дзейнічалі згодна з законамі РСФСР, як і па ўсёй краіне, праводзілася актыўная ідэалагічная работа. Аднак у адрозненне ад “ісконно” рускіх земляў, на тэрыторыі гэтых губерняў яна ажыццяўлялася ў двух накірунках. Першы – прапаганда ідэалаў новай улады, другі – зрошчванне этнічна беларускіх земляў з рускімі. Адмысловае месца ў гэтых планах адводзілася перыядычнаму ў непэрыядычнаму друку, з дапамогай якога грамадская думка фарміравалася ў неабходным рэчышчы і тым самым збаўсчвалася захаванне і ўзмацненне ўлады на месцах. Функцыі дзяржаўна-ідэалагічнага кантролю за кнігавыдавецкай дзейнасцю былі ўскладзены на абласное ўпраўленне па справах літаратуры і выдавецтваў Заходняй вобласці (аблітзах) з цэнтрам у Смаленску, якое існавала з восені 1922 года і з’яўлялася структурай Галоўліта РСФСР¹¹. Аблітзах у сваю чаргу арганізаваў губернскія органы на месцах (губліты). Для дапамогі гублітам была створана спецыяльная група павятовых інспектараў, якія ажыццяўлялі кантроль за органамі друку, кніжным рынкам у паведах і праводзілі папярэдні прагляд друкаваных матэрыялаў. Інспектар меў права часова прыпыніць выпуск выданняў, за выключэннем партыйных (канчатковае рашэнне аб забароне належала губліту). Павятовы цэнзар у кожным мястэчку, дзе знаходзілася нават невялічкая друкарня, якая выдавала афішы і розныя аб’явы, меў свайго прадстаўніка, які вылучаўся местачковай ячэйкай РКП(б) і зацвярджаўся агітпропам павяткома¹². Але нават калі ў паведах адсутнічала друкарскае абсталяванне і не было выдавецтваў, дзяржаўна-ідэалагічны кантроль увасабляўся ў форме сістэматычных праверак бібліятэк і кніжных кіёскаў. Разгалінаваная структура па ажыццяўленні цэнзуры на месцах выконвала ролю фільтра замежнай літаратуры, якая лягчэй пранікала ў памежныя паведа, чым у цэнтральныя, падчас новай эканамічнай палітыкі.

У сакавіку 1924 года адбыліся структурныя змены – Віцебскі губліт быў ліквідаваны, а ўсе справы перададзены ўпаўнаважанаму Галоўліта БССР па Віцебскай акрузе. Адбылася перарэгістрацыя выдавецтваў, друкарняў, пераправяраны бібліятэкі і кнігарні, а таксама абноўлены склад цэнзараў. Апошняя было звязана з правядзеннем беларусізацыі, а менавіта з каранізацыяй мясцовых органаў улады. Што датычыць Гомельскага губліта, то ён да 1926 года падпарадкоўваўся непасрэдна Галоўліту РСФСР.

Пасля ўзбуйнення тэрыторыі БССР, у 1924–1926 гадах, кантроль за тэматыкай кнігавыдавецкай прадукцыі з боку адпаведных партыйнай органаў узмацніўся. Спачатку гэта былі пададзелы друку агітпропаў партыйных камітэтаў, якія збіралі

¹¹ ДАВВ. – Ф. 246. – Воп. 1. – Спр. 316. – Л. 42.

¹² Сумко А. Абласное ўпраўленне па справах літаратуры і выдавецтваў Заходняй вобласці РСФСР / А. Сумко // Весці НАН Беларусі. Серыя гуманітарных навук. – 2005. – № 5. – Ч. 2. – С. 72.

звесткі аб становішчы газет і выдавецтваў, займаліся кадравымі пытаннямі. Потым быў распрацаваны агульнасаюзны праект, які прадугледжваў арганізацыю самастойных аддзелаў друку пры ўсіх нацыянальных ЦК, абласных бюро ЦК. Адзел друку ЦК КП(б)Б павінен быў назіраць за паслядоўным правядзеннем палітыкі партыі і ажыццяўляць кантроль, забяспечваць ідэалагічную вытрыманасць тэкстаў. Штомесяц у адзел друку дасылаліся звесткі пра выкрэсліванні, зробленыя супрацоўнікамі Галоўлітбела, прычым прыводзілася аргументацыя дзеянняў цэнзараў. Акрамя гэтага, прадстаўнік аддзела друку ЦК КП(б)Б уваходзіў у склад калегіі Галоўлітбела.

15 ліпеня 1926 года сакратарыят Цэнтральнага Камітэта зацвердзіў прапанову аддзела друку ЦК КП(б)Б аб “кіраўніцтве выдавецтвамі”. У адпаведнасці з ёю, усе выдавецтвы і выдавецкія ўстановы былі падзелены на дзве катэгорыі: выдавецтвы, на чале якіх стаяць камуністы, і прыватныя выдавецтвы, якія ўзначальваюць беспартыйныя¹³. Кіраўніцтва першай групай выдавецтваў ажыццяўляў непасрэдна адзел друку ЦК КП(б)Б, другой – адзел друку з дапамогай Галоўліта БССР, а таксама Выдавецкага камітэта пры адзеле друку ЦК КП(б)Б. Аднак зыходзячы з спецыфікі рэгіёну, у краіне фактычна не было другой катэгорыі выдавецтваў. Таму адзел друку разам з Галоўлітбелам ажыццяўляў кіраўніцтва і кантроль над кнігавыдавецкай справай у рэспубліцы. Ён не толькі канчаткова зацвярджаў рэдакцыйна-выдавецкія планы, але і выдзяляў адказных партыйных работнікаў у якасці ідэалагічных рэдактараў ў выдавецтвах. Так, у 1926 годзе ў Беларускае дзяржаўнае выдавецтва (БДВ) было накіравана на працу 23 чалавекі з ліку партыйна-савецкага актыву¹⁴.

Кожны рукапіс, перад тым як трапіць да друку, павінен быў праходзіць палітычную рэдакцыю 1–2 членаў рэдакцыйнай камісіі. Рэдактар вырашаў пытанне аб мэтазгоднасці выдання той ці іншай кнігі, сачыў за ідэалагічнай вытрыманасцю тэксту, даваў адпаведныя ўказанні наконт неабходных выпраўленняў. Акрамя таго, у функцыі аддзела друку ЦК КП(б)Б уваходзіла рэцэнзаванне беларускай мастацкай літаратуры, якую выдавала БДВ, а затым размяшчэнне рэцэнзій у перыядычным друку. Іншы раз погляды прадстаўнікоў партыйных органаў і выдавецтваў на адзін і той жа твор каардынальна разыходзіліся. Напрыклад, як гэта было з “Пачуццямі” Кузьмы Чорнага. Так, прадстаўнік аддзела друку ЦК КП(б)Б, які праглядаў адзначаны зборнік апавяданняў, застаўся вельмі незадаволеным зместам і даў наступную адзнаку: “...кніжка – нуда. Героі яго людзі аджыўшыя, нікому не патрэбныя. Інтэлігэнцкая дрэбязь. З гэтым нада змагацца! Вось «пачэсная» назва апавяданням К. Чорнага “Макулатура № 1–26 г. Белдзяржвыдавецтва. Чакаем кніжку «Макулатура №-2»”¹⁵. Зусім іншы водгук быў размешчаны ў часопісе “Польмя”, а затым і ў “Кнігаспісе” Белдзяржвыдавецтва: “Глыбінямі чалавека ды асэнсаваннем таямніц жыцця насычан увесь новы зборнік апавяданняў К. Чорнага. “Жыццё ты маё шырокае, без краёў, глыбіня мая бяздонная”. Стаіць перад ім і захапляецца пісьменьнік, і мерае яго праз думкі ды “пачуцці”, праз развагу. Гэтым зборнікам пісьменьнік вышаў з меж нацыянальнага ў межы агульна-чалавецкага і зрабіў тым багаты ўклад ва ўжо значную скарбніцу беларускага мастацкага слова”¹⁶.

¹³ Волк А. Книгоиздательское дело в Белоруссии / А. Волк, А. Ракович. – Минск: БГУ, 1977. – С. 80.

¹⁴ Там же.

¹⁵ НАРБ. – Ф. 4-п. – Воп. 16. – Спр. 42. – Л. 149.

¹⁶ Кнігаспіс Беларускага дзяржаўнага выдавецтва. – Мінск: БДВ, 1927. – С. 30.

Кожны год, для зацвярджэння Бюро ЦК КП(б)Б напрамкаў выдавецкай палітыкі, ствараліся розныя дапаможныя камісіі. Яны яшчэ раз (пасля Галоўлітбела і аддзела друку ЦК КП(б)Б) больш уважліва фільтравалі рэдакцыйна-выдавецкія планы, разглядалі тэматыку і змест выдаваемых кніг.

У выніку з другой паловы 1920-х гадоў пачала складвацца цэласная сістэма, аформіліся і вызначылі напрамкі сваёй дзейнасці як мясцовыя, так і цэнтральныя цэнзурныя органы, а кантроль над кнігавыдавецкай дзейнасцю сканцэнтраваны ў Галоўлітбеле пад наглядом аддзела друку ЦК КП(б)Б. Гэтая ўстанова сачыла за дзяржаўнымі, кааператыўнымі, прафсаюзнымі, ведамаснымі і іншымі выдавецтвамі, збірала падрабязныя звесткі пра характар і праграму, асабісты склад упраўлення, сувязі з грамадскімі і партыйнымі групамі як у Беларусі, так і за мяжой. Акрамя гэтага, Галоўлітбел павінен быў трымаць у поле зроку пісьменнікаў, усіх, хто больш-менш быў звязаны з друкам БССР, вывучаў іх стыль, манеру пісьма – усё гэта на прадмет выяўлення адпаведнасці таго ці іншага работніка патрабаванням рабоча-сялянскага чытача.

Неабходна адзначыць, што да моманту разгортвання кампаніі па барацьбе з нацэмакратызмам, Галоўлітбел праяўляў адносную памяркоўнасць у падыходзе да літаратурных твораў. У сярэдзіне 1920-х гадоў цэнзурныя абмежаванні былі нязначнымі, як і выпадкі канчатковай забароны да друку. Калегія Галоўлітбела асабліва ўважліва праглядала рэдакцыйна-выдавецкія планы па выпуску літаратуры на беларускай мове. Кнігі, якія выклікалі незадавальненне Галоўлітбела адпраўляліся на дапрацоўку, а затым у перапрацаваным выглядзе дапускаліся да друку. Напрыклад, на пасяджэнні калегіі Галоўлітбела ад 13 студзеня 1926 года разглядаліся 36 рукапісаў, якія паступілі на прагляд з 22 лістапада – па 31 снежня 1925 года. Было вырашана дазволіць да друку ўсе 36 твораў, толькі п'есу Алеся Гаротнага “Перамена” з наступнымі зменамі: з рэплікі Маці выкінуць: “Нашы кажа прыйдуць! Дурная, расейцы прыйдуць... усё роўна чужыя: толькі што так не дзекуюцца як палякі, ды б'юць палякаў; з рэплікі Бацькі: “...расейцы прыйшлі... нас заваявалі, а ты кажаш беларус будзе вольны...”¹⁷

Акрамя адпраўкі на дапрацоўку на кнігі, якія выклікалі незадавальненне калегіі Галоўлітбела, накладаліся эканамічныя санкцыі: кошт штучна завышаўся, а тыраж зніжаўся да мінімуму. Так, напрыклад, паступілі з кніжкай А. Сержпутоўскага “Прыказкі і прымаўкі беларусаў”, з якой спачатку трэба было выключыць прымаўкі, якія абражалі нацыянальныя пачуцці яўрэяў, рускіх, палякаў і інш. і змякчыць парнаграфічны адзел шляхам канфіскацыі з яго цэлага шэрагу асабліва грубых выказаў. Гэты твор быў надрукаваны тыражом 350 экзэмпляраў, пасля таго як аўтар выканаў усе патрабаванні цэнзурнай установы. Акрамя гэтага Галоўлітбел звярнуўся да Галоўнага камітэту па справах літаратуры і выдавецтваў пры Наркамгандлю з прапановай, каб дадзеная кніга каштавала ў кнігарнях не менш як 10 рублёў, а таксама пазбавіць Інбелкульт права бясплатнага распаўсюджвання яе ў масавыя нізавыя арганізацыі (краязнаўчыя) і прыватным асобам. Многія творы, якія ў 1930-я гады будуць далучаны да спісу забароненых кніг, у 1920-я прызнаваліся няшкоднымі. Гэта кнігі М. Гарэцкага, А. Гаруна, У. Дубоўкі, У. Пічэты, В. Ластоўскага, З. Жылуновіча і інш. Аднак мелі месца і выпадкі канчатковай

¹⁷ НАРБ. – Ф. 4-п. – Воп. 7. – Спр. 82. – Л. 172.

забароны да друку. Так, у 1926 годзе такі лёс напаткаў манаграфію М. Доўнар-Запольскага “Гісторыя Беларусі”.

Неабходна адзначыць, што Галоўлітбел уплываў на змест рэдакцыйна-выдавецкіх планаў і каардынаваў кнігавыдавецкую справу, вызначаючы ступень прыдатнасці той ці іншай кнігі ў залежнасці ад таго, для якой катэгорыі насельніцтва яна прызначалася. Так, напрыклад, Беларускае дзяржаўнае выдавецтва прапанавала ўключыць у серыю “Сялянская бібліятэка” (аснову якой складалі невялікія брашуры інфармацыйна-пазнавальнага характару і літаратура для самых шырокіх слаёў малапісьменных сялян і сялянскай моладзі) чатыры кнігі: “Выбраныя апавяданні” М. Чарота і Я. Гушчы, “Выбраныя вершы” Я. Коласа і Ф. Багушэвіча Аднак калегія Галоўлітбела, улічваючы ў першую чаргу ступень прыдатнасці для сялян, згадзілася толькі на першыя дзве, бо гэтыя былі папулярна напісаныя нарысы з жыцця рэвалюцыйнай вёскі і патэнцыйна маглі прыцягнуць сімпатыі да Савецкай улады. “Выбраныя вершы” Я. Коласа забракавалі для “Сялянскай бібліятэкі” на падставе таго, што яны былі напісаны ў дарэвалюцыйны перыяд і прасякнуты песімізмам. Што датычыла “Выбраных вершаў” Ф. Багушэвіча, то на пасяджэнні калегіі Галоўлітбела вырашылі, што дадзеная кніга магла быць надрукавана толькі пры ўмове наяўнасці спецыяльнай прадмовы, якая б растлумачыла сялянам мастацка-грамадскую ролю пісьменніка¹⁸.

У абавязкі Галоўлітбела, акрамя папярэдняй і далейшай цензуры кнігавыдавецкай прадукцыі, уваходзіў прагляд кожнай штодзённай цэнтральнай газеты, але гэта было тэхнічна немагчыма і выклікала шмат цяжкасцей для рэдакцый. Таму была ўведзена спецыяльная пасада палітрэдактара пры кожнай з іх, які забяспечваўся з боку Галоўлітбела ўсімі неабходнымі інструкцыямі¹⁹. Палітрэдактар цалкам адказваў за праглядаемы матэрыял і нёс за яго персанальную адказнасць. У 1928 годзе быў зацверджаны спіс 23 палітрэдактараў Галоўлітбела, сярод якіх былі: намеснік загадчыка аддзела друку ЦК КП(б) В. Сербента – адказваў за літаратуру па філасофіі; нарком земляробства Д. Прышчэпаў – за сельскагаспадарчую літаратуру; прэзідэнт БАН У. Ігнатоўскі – за гістарычную; старшыня ЦП прафсаюза працаўнікоў асветы БССР А. Платун – за партыйную; беларускі пісьменнік І. Гурскі – за мастацкую літаратуру і інш.²⁰

З цягам часу дзейнасць Галоўлітбела ўдасканальвалася. Былі распрацаваны два асноўныя шляхі цензурнага ўплыву. Першы шлях – гэта адміністрацыйнае і судовае праследаванне, якое выяўлялася ў скарачэнні тыражу, накладанні штрафу і нясенні судовай адказнасці. Другі шлях – умелы ідэалагічны ўплыў на рэдакцыі, увядзенне адпаведных работнікаў у іх склад і ліквідацыі найбольш непрыемных. Асноўнай задачай стала забеспячэнне адпаведнасці друкаванай прадукцыі толькі тым ідэалагічным устаноўкам, якія дыктаваліся партыйна-дзяржаўнымі органамі. Гэта выключала пранікненне ў літаратуру інфармацыі, якая б супярэчыла афіцыйнай ідэалогіі.

Галоўлітбел праглядаў усю друкаваную прадукцыю, якая выходзіла на тэрыторыі БССР. Асноўная доля прыходзілася на БДВ. Пэўныя цяжасці ўзніклі

¹⁸ НАРБ. – Ф. 4-п. – Воп. 7. – Спр. 82. – Л. 231.

¹⁹ НАРБ. – Ф. 4-п. – Воп. 3. – Спр. 22. – Л. 1030.

²⁰ НАРБ. – Ф. 4-п. – Воп. 7. – Спр. 263. – Л. 8.

з выданнямі Інбелкульта. У тым выпадку, калі рукапісы паступалі па вузкай навуковай тэме, ён выконваў толькі фармальнасці, рукапісы па грамадзянскіх пытаннях старанна пераглядаліся і, калі гэта было неабходна, уносілі адпаведныя выпраўленні. У 1928 годзе такіх выпраўленняў было два²¹.

У 1931 годзе на хвалі барацьбы з нацдэмамі выйшла новае палажэнне пра Галоўнае ўпраўленне па справах літаратуры і выдавецтваў пры НКА БССР, якое аўтаматычна скасоўвала папярэднія палажэнне ад 1923 года. Акрамя ажыццяўлення ўсіх відаў кантролю і распрацоўкі разам з іншымі ведамствамі пералікаў звестак, якія па свайму зместу з'яўляліся дзяржаўнай тайнай і павінны былі спецыяльна ахоўвацца, на яго ўскладалася арганізацыйнае і ідэалагічнае кіраванне літаратурнымі аб'яднаннямі, асацыяцыямі і гурткамі²². Гэта было невыпадкова, бо працяглы час Галоўлітбел, акрамя папярэдняй і далейшай цэнзуры друкаваных твораў, выконваў яшчэ і ролю назіральніка за беларускімі літаратурнымі групамі. Ён збіраў інфармацыю аб членах літаратурных аб'яднанняў, напрамках іх дзейнасці, настройах; сачыў за тым, як складваліся і развіваліся адносіны паміж старэйшым і малодшым пакаленнямі пісьменнікаў, рознымі групамі, палеміка між якімі прымала, на погляд Галоўлітбела, часам непажаданыя формы, аб чым і дакладваў на Бюро ЦК КП(б)Б. Больш таго, паказчыкам узаемаадносін паміж Галоўлітам і малодшай часткай пісьменнікаў магло служыць тое, што апошнія дзяліліся сваімі думкамі з работнікамі Галоўліта і іншы раз раіліся наконт тых ці іншых сваіх твораў. Пераважна гэта былі прадстаўнікі той літаратурнай моладзі, якіх Галоўлітбел адносіў да прыхільнікаў пралетарскай ідэалогіі, да тых, хто “праўдзіва адлюстроўваў эпоху сацыялістычнага будаўніцтва краю”. Адабрэнне і давол з боку цэнзурнага органа забяспечвала з'яўленне ў друку літаратурнага твора. Аднак у наступным палажэнні гэты артыкул быў скасаваны.

На пачатку 1930-х гадоў палітычны кантроль за друкаванай прадукцыяй значна ўзмацніўся, з боку партыйных органаў выйшла шмат пастаноў, якія змянілі характар работы цэнзурных органаў. Адбылася рэарганізацыя Галоўлітбела. Было створана тры групы: па кантролю за палітыка-эканамічнай літаратурай; за мастацкай, дзіцячай, педагагічнай і літаратурай па пытаннях культбудаўніцтва; па кантролю за ўсімі выданнямі з пункту гледжання захавання ў іх дзяржаўных тайнаў²³. Кожную групу ўзначальваў інспектар, які ў сваёй рабоце кіраваўся зацверджаным планам. Акрамя гэтага, пры кожнай з першых дзвюх груп трэба было падабраць пяць пазаштатных палітрэдактараў. У абавязкі кіраўнікоў груп уваходзіла напісанне рэцэнзій па пэўнай галіне літаратуры, а затым размяшчэнне іх у газетах і часопісах. Начальнік Галоўлітбела, апроча кіраўніцтва ўсёй дзейнасцю, займаўся арганізацыяй партыйна-рабочай і партыйна-навуковай грамадскасці вакол работы Галоўліта БССР і яго органаў. Арганізатарамі папярэдняга палітыка-ідэалагічнага кантролю за ўсімі выданнямі на месцах і адначасова намеснікамі ўпаўнаважанага Галоўлітбела з'яўляліся асоба ўпаўнаважаныя.

Была распрацавана новая сістэма прагляду рукапісаў і друкаванага матэрыялу. У адпаведнасці з ёй толькі ў выпадку, калі матэрыял датычыў абароны краіны або насіў характар афіцыйных урадавых дакументаў, апублікаванне якіх магло прама

²¹ НАРБ. – Ф. 4-п. – Воп. 3. – Спр. 22 – Л. 1030.

²² Дзяржаўны архіў Мінскай вобласці (далей – ДАМВ). – Ф. 326. – Воп. 1. – Спр. 76. – Л. 87.

²³ ДАМВ. – Ф. 326. – Воп. 1. – Спр. 76. – Л. 80.

або ўскосна адносіцца да пытанняў эканамічна-палітычных адносін Савецкага Саюза з замежнымі краінамі і г.д., асобаўпаўнаважаны праглядаў непасрэдна сам, як з пункту гледжання захаванасці ў іх дзяржаўных тайн, так і з боку ідэалагічнай вытрыманасці, і нёс за гэта поўную адказнасць.

У выключных выпадках пасля ўласнага прагляду ён дасылаў матэрыял спецыялісту для водгуку. Ва ўсіх астатніх выпадках рукапісы для паліткантроля да ўпаўнаважанага паступалі толькі пасля адабрэння да выдання штатнымі або пазаштатнымі палітрэдактарамі выдавецтваў. Прычым Галоўлітбел, згодна з пастановай ЦК КП(б)Б ад 5 чэрвеня 1933 года, павінен быў прыцягваць да судовай адказнасці тых палітрэдактараў, якія прапусkali “антысавецкія выданні, скажаючыя савецкую рэчаіснасць”²⁴. Калі раней большасць палітрэдактараў фармальна падыходзілі да сваіх абавязкаў і ацэнку кнігі рабілі ў выглядзе подпісу “друкаваць можна” або “друкаваць нельга”, то пасля пастановы сітуацыя змянілася. Строга сачылася за тым, каб палітрэдактары і асобаўпаўнаважаны не мелі ніякіх зносін з аўтарамі. Усе неабходныя папраўкі рабіліся праз загадчыка сектара таго ці іншага выдавецтва.

Са зменай нацыянальнай палітыкі партыі кардынальна змяніліся і метады працы Галоўлітбела. У выпадку падазрэння ў антыпралетарскай тэндэнцыі творы цалкам забараняліся (у першую чаргу гэта закранула такіх аўтараў, як Я. Лёсік, М. Гарэцкі, У. Дубоўка, Т. Кляшторны і інш.) або выразаліся паасобныя месцы ў друкаваных творах.

У сваіх ацэнках той ці іншай кніжкі супрацоўнікі Галоўлітбела павінны былі быць вельмі асцярожнымі, бо неслі прамую адказнасць перад судом і адпаведнымі партыйнымі органамі за пропуск да друку антысавецкіх твораў і выданняў, а таксама за апублікаванне сакрэтных звестак. Разгортванне рэпрэсіўнага механізму, частыя пакаранні прывялі да таго, што цэнзары пачалі перастрахоўвацца. Гэта набыло значныя памеры. Быў выдадзены нават спецыяльны загад, які папярэджаў аб тым, што “незаконное вычэрківанне сведеній, не представляющих государственную тайну, затрудняет работу редакций и наносит политический ущерб стране”²⁵.

Пад уплывам грамадска-палітычных зменаў на пачатку 1930-х гадоў, рэпрэсіі супраць творчай інтэлігенцыі БССР заканамернасцю з’явілася праверка ўсёй літаратуры, выдадзенай да 1930 года ў БССР. Падчас гэтай праверкі органы Галоўлітбела разам з ДПУ правялі беспрэцэдэнтную па сваіх маштабах чыстку беларускага кніжнага рынку. Былі правераны бібліятэкі ўсіх без выключэння навучальных устаноў і ўзмоцнены склад бібліятэчных работнікаў праверанымі кадравікамі.

Асабліва ўважліва праглядалі вучэбную літаратуру. Можна вылучыць дзве прычыны забароны і канфіскацыі падручнікаў. Першая – гэта арышт іх аўтараў, пасля якога творы, незалежна ад зместу, абвяшчаліся “шкодным нацдэмаўскім хламам”, другая – неадпаведнасць зместу. Так, у хрэстаматых для чытання не дазвалялася называць узорныя адзінаасобныя гаспадаркі, дазваляліся толькі прыклады, якія пацвярджалі перавагу калгасаў. Вельмі негатыўна ацэньвалася дзейнасць выдавецкага аддзела Беларускай Акадэміі навук. Асноўным недахопам большасці акадэмічных выданняў лічылася тое, што ў іх змесце не сустракаліся

²⁴ НАРБ. – Ф. 4-п. – Воп. 3. – Спр. 42. – Л. 800.

²⁵ НАРБ. – Ф. 4-п. – Воп. 21. – Спр. 2422. – Л. 19.

словы “кулак”, “бядняк”, толькі – “народ” і “сялянства”, а ў слоўніках адсутнічалі такія словы, як “камсамол”, “важаты”, “калектывізацыя”, “індустрыялізацыя”²⁶.

Амаль усе падручнікі па беларускай мове, гісторыі і геаграфіі Беларусі для агульнаадукацыйных школ былі канфіскаваны як контррэвалюцыйныя. Да твораў з ярка выяўленай антыпралетарскай ідэалогіяй былі аднесены творы Я. Лёсіка, М. Грамыкі і інш. Нявытрыманай з пазіцыі марксісцкай ідэалогіі і насычанай нацыяналістычнымі разважаннямі была прызнана кніга А. Смоліча “Короткі курс геаграфіі Беларусі”, якая выйшла ў 1925 годзе. У ёй ігнаравалася роля пралетарыяту і праводзілася крамольная, з пункту гледжання савецкіх і партыйных органаў, думка аб тым, што Беларусь была акупавана не толькі з боку Польшчы, але і Расіі²⁷.

У большасці падручнікаў па гісторыі Беларусі раскрыццё праблем, на думку правяраючых, насіла “ідэалагічна няправільны” характар. Такая ацэнка была характэрна амаль для ўсёй друкаванай прадукцыі, выдадзенай да 1931 года. Напрыклад, у працы У. Ігнатоўскага “Гісторыя Беларусі” меліся такія недахопы, як ідэалізацыя буржуазных партый і нашаніўскага перыяду; меркаванне, што бальшавізм на Беларусі з’ява нанасная, цалкам руская, і што беларускія нацыянальныя арганізацыі самі з’яўляліся носьбітамі бальшавіцкіх ідэй. Сур’ёзным абвінавачаннем было тое, што акцэнт рабіўся не на класавай барацьбе, не на будаўніцтве сацыялізму ў СССР, а на адлюстраванні своеасаб-лівага гістарычнага развіцця Беларусі.

Адпаведна такі ж падыход назіраўся і ў адносінах да мастацкай літаратуры. Напрыклад, твор Рамановіча “Герой” не прайшоў папярэдняю цэнзуру з-за таго, што ў п’есе не адлюстравана класавая барацьба (дзяўчына не кахае хлопца, які заляцаецца да яе не таму, што ён “вораг”, а таму што не прыгожы)²⁸. Вялася барацьба з кнігамі, прасякнутымі “адраджэнскай” ідэяй. У адносінах да крытычнай літаратуры Галоўлітбел канфіскаваў творы, якія не супадалі з афіцыйнымі ідэалагічнымі ўстаноўкамі. Гэта датычыла, напрыклад, кнігі “На літаратурныя тэмы” М. Байкова, у якой культываваліся погляды адносна немагчымасці развіцця ў Беларусі пралетарскай фабрычнай паэзіі, бо аграрны характар эканомікі спрыяе таму, што беларуская літаратура і далей не страціць сваёй сялянскай накіраванасці²⁹. Крытыкам трэба было вельмі асцярожна выказаць свае меркаванні.

У галіне сельскагаспадарчай літаратуры знішчаліся творы, якія прапаган-давалі і абгрунтавалі палітыку З. Прышчэпава, выступалі за ўкараненне хутарызацыі.

Палітычна-масавае літаратура актыўна ачышчалася ад твораў, у якіх не выкарыстоўваўся класавы падыход, ігнаравалася роля бальшавіцкай партыі як “правадыра міжнароднага пралетарыяту”, якія так або інакш не падзялялі савецкай традыцыі. Ім навешвалася кляймо “трацкісцкай кантрабанды”. Была канфіскавана і знішчана карэктура кнігі Гай Гая Дзмітрыевіча (аўтар прац і нарысаў па гісторыі грамадзянскай вайны) “У баях за Савецкую Беларусь”, а таксама ўвесь тыраж яго кнігі “Адзін з многіх” на беларускай і рускай мовах, прысвечанай польска-савецкай вайне 1919 – 1920 гадоў. Яскравым прыкладам можа быць рукапіс, які не прайшоў

²⁶ “Патрацілі сотні тысяч рублёў на нацэмаўскую атруту” // Савецкая Беларусь. – 1931. – 6 сак. – С. 3.

²⁷ Перед крутым поворотом: тенденции в политической и духовной жизни Беларуси (1925–1928 гг.). Отражение времени в архивных документах / [ред. Р. Платонов]. – Минск: БелНИИДАД, 2001. – С. 128.

²⁸ НАРБ. – Ф. 4п. – Воп. 3. – Спр. 356. – Л. 63–67; Ф. 4п. – Воп. 16. – Спр. 111. – Л. 58.

²⁹ НАРБ – Ф. 4п. – Воп. 14. – Спр. 110. – Лл. 279–280.

папярэдняю цэнзуру, “Тварам к твару”. Цэнзар адзначыў, што “...у кнізе ідзе размова пра экскурсію савецкіх ударнікаў за мяжу. Расказ пра Англію паданы без належнага сацыяльна-класавага аналізу, атрымаўся “буржуазны рай для ўсіх”³⁰.

Пасля гэтай чысткі падобныя аперацыі праводзіліся сістэматычна. Складаліся вялізныя спісы забароненай да распаўсюджання літаратуры, на аснове якіх і дзейнічалі органы Галоўлітбела і ДПУ. Так, напрыклад, спіс 1935 года ўтрымліваў 620 назваў кніг, якія падлягалі канфіскацыі з бібліятэк агульнага карыстання, навучальных устаноў і арганізацый, якія гандлявалі кнігамі. Сярод забароненых аказаліся наступныя кнігі: Я. Лёсік “Аўтаномія Беларусі”, М. і Г. Гарэцкія “Руска-беларускі слоўнік”, З. Бядуля “Жыды на Беларусі”; А. Гарун “Матчын дар” і “Думы і песні” і інш.³¹ З цягам часу спісы пашыраліся. У 1937 годзе пералік забароненай да распаўсюджання літаратуры налічваў ужо 1561 назву³². Спісы былі двух тыпаў: выданні, “не подлежащие к распространению и рекомендованные к изъятию из библиотек общественного пользования” і выданні, “подлежащие изъятию в обязательном порядке”. Творы, якія належалі да першай групы, накіроўваліся ў мясцовыя органы Галоўліта, адтуль – часткова ў спецхраны рэспубліканскіх бібліятэк, часткова знішчаліся. Выданні другой групы знішчаліся цалкам.

З узмацненнем ідэалагічнага кантролю за кнігавыдавецкай прадукцыяй, асабліва пасля таго, як у сакавіку 1934 года выйшла пастанова ЦК КП(б)Б і СНК БССР “Аб узмацненні дзяржтайн у друку”, вельмі востра паўстала пытанне кадравага забеспячэння Галоўлітбела, асабліва што датычыла абл-, гар- і райлітаў³³. Зыходзячы з таго, што ўпаўнаважаныя Галоўлітбела мелі доступ да сакрэтных дакументаў, адбор прэтэндэнтаў на пасаду цэнзара стаў вельмі сур’ёзным. Бюро ЦК КП(б)Б даручыла Цэнтральнай кантрольнай камісіі Рабоча-сялянскай інспекцыі перагледзець штаты апарата выдавецтваў і Галоўлітбела, каб палітычны кантроль над усімі выданнямі ажыццяўляўся дасканала праваранымі работнікамі. Кандыдатуры зацвярджаліся толькі на пасяджэннях Бюро ЦК КП(б)Б. Улічвалася ўсё без выключэння: здольнасці, паходжанне, палітычныя погляды як непасрэдна кандыдата, так і яго сям’і. Напрыклад, у 1936 годзе з пасады цэнзара Клічаўскага раёна быў зняты т. Скрэбунас толькі за тое, што ён нарадзіўся ў Латвіі і меў за мяжой сваякоў³⁴.

У 1936 годзе рэдакцыі і выдавецтвы БССР, а следам і Галоўлітбел закрунула моцная хваля рэпрэсій, у выніку гэтыя ўстановы пачалі адчуваць востры недахоп кваліфікаваных кадраў. Пасля чысткі толькі ў апарате Галоўлітбела з 12 чалавек засталася толькі 2³⁵. На нейкі час ён перастаў функцыянаваць, бо адразу не было кім замяніць знятых з пасады цэнзараў і палітрэдактараў. ЦК КП(б)Б звярнуўся за дапамогай да ЦК УКП(б). Апошні камандзіраваў з розных гарадоў СССР 20 работнікаў газетна-выдавецкага сектара³⁶.

³⁰ НАРБ. – Ф. 4п. – Воп. 3. – Спр. 356. – Л. 63–67; Ф. 4п. – Воп. 16. – Спр. 111. – Л. 58.

³¹ *Ракашевич К.* Главлит БССР (1923–1991) / В. Ракашевич // Бел. археограф. штогоднік. – Мінск: БелНДЦДАС, 2000. – Вып. 1. – С. 182.

³² Там жа.

³³ НАРБ. – Ф. 4п. – Воп. 21. – Спр. 461. – Л. 410.

³⁴ НАРБ. – Ф. 4п. – Воп. 3. – Спр. 1058. – Л. 166.

³⁵ НАРБ. – Ф. 4п. – Воп. 21. – Спр. 884. – Л. 18.

³⁶ *Касцюк М.* Бальшавіцкая сістэма ўлады на Беларусі / М. Касцюк. – Мінск: ВП “Экаперспектыва”, 2000. – С. 126.

Адначасова з нарошчваннем маштабаў рэпрэсій, разрастаўся апарат Галоўлітбела і пашыралася поле яго дзейнасці. Ажыццяўленне дзяржаўнага кантролю за друкам было асабліва важнае значэнне ў перадаенны час, калі паведманне любых звестак эканамічнага і абарончага характару расцэньвалася як здрада Радзіме. Быў створаны аддзел ваеннай цэнзуры (АВЦ), які займаўся ажыццяўленнем кантролю за ўсёй друкаванай прадукцыяй БССР адносна захавання ў ёй дзяржаўных ваенна-эканамічных тайнаў. Ва ўмовах памежнай рэспублікі, дзе знаходзілася вялікая колькасць ваенных частак, а таксама разгортвалася будаўніцтва стратэгічных аб'ектаў, праца АВЦ БССР, з пункту погляду ЦК КП(б)Б, была першачарговае значэнне. Менавіта на гэты аддзел у жніўні 1938 года былі ўскладзены абавязкі падрыхтоўкі пераходу цэнзуры з мірнага часу на ваенны³⁷. Асноўную ролю пачалі выконваць рэпрэсіўныя мерапрыемствы ў адносінах да кнігавыдавецкай дзейнасці.

Усе пытанні, так ці інакш звязаныя з выдавецкай дзейнасцю і кантролем над ёю, вырашаліся ў розных кабінетах КП(б)Б і канчаткова зацвярджаліся вышэйшымі партыйнымі органамі. Каб пазбегнуць пранікнення “варожай” літаратуры на пачатковым узроўні, аддзел друку і выдавецтваў ЦК КП(б)Б прадстаўляў на зацвярджэнне Бюро ЦК КП(б)Б тэматычна-выдавецкія планы ўсіх выдавецтваў. Іх раздзелы ўзгадняліся з прадстаўнікамі зацікаўленых арганізацый (Наркамата асветы, Наркамата земляробства, аддзелы школ і інш.). Што датычыла аддзела друку і выдавецтваў, то ён прадстаўляў на Бюро спісы выдадзенай літаратуры на мовах нацменшасцей з улікам звестак аб аўтарах і становішчы на літаратурным рынку. Менавіта ён прапанаваў разгледзець пытанне аб спыненні выдання польскамоўнай літаратуры, паколькі кадры польскіх пісьменнікаў БССР нязначныя і засмечаныя варажымі элементамі.

У другой палове 1930-х гадоў шмат увагі Галоўлітбел пачаў удзяляць абласным органам цэнзуры. Перыядычна адбываліся нарады-курсы начальнікаў “літаў” і цэнзараў газет для прапрацоўкі з імі “пералікаў” звестак, якія складалі ваенную тайну, а таксама для інструктавання па пытаннях цэнзарскай працы. Адбываліся сістэматычныя правэркі аблітаў і райлітаў, у выніку якіх выявілася, што справа па ажыццяўленню ідэалагічнага кантролю на месцах носіць дастаткова фармальны характар. Былі выпадкі, калі на пасаду цэнзара прызначалі чалавека, якога нават не было ў межах БССР.

Пасля далучэння Заходняй Беларусі да БССР у верасні 1939 года перад ЦК КП(б)Б было пастаўлена пытанне аб арганізацыі органаў цэнзуры ў Заходняй Беларусі. Функцыі цэнзуры спачатку былі ўскладзены на палітычнае ўпраўленне штаба Беларускага фронту. Але такая практыка не апраўдала сябе, бо ваенныя цэнзары не змаглі забяспечыць неабходны ўзровень кантролю не толькі цывільнай, але і ваеннай часткі. На погляд цэнтра, мясцовыя партыйныя органы, якім была даручана арганізацыя цэнзуры, ігнаравалі важнасць аб'екта і не звярталі неабходнай увагі на фарміраванне цэнзурнага апарата. Праблему ўкамплектаванасці цэнзурных органаў у Заходняй Беларусі ўзяў на сябе цэнтр. Так, напрыклад, кіраўніком Брэсцкага абліта была прызначана О. Дадонава, руская па паходжанню, член ВКП(б) з 1926

³⁷ НАРБ. – Ф. 4-п. – Воп. 21. – Спр. 1653. – Л. 1.

года, якая раней працавала інструктарам Кагановіцкага РК г. Мінска³⁸. Амаль усе кіруючыя работнікі былі мабілізаваны з цэнтральных абласцей як БССР, так і СССР. Яны сфарміравалі цэнзурныя апараты з ліку тых, хто ведаў польскую і яўрэйскую мовы, і разгарнулі працу па прагляду і рэцэнзаванню літаратуры.

Цэнзары ў першую чаргу кантралявалі органы перыядычнага друку, якія выходзілі на тэрыторыі Заходняй Беларусі. Яны не толькі правяралі тэксты з боку ідэалагічных памылак і захавання сакрэтнай інфармацыі, але і прапанавалі, які матэрыял пажадана друкаваць у газетах Заходняй вобласці. Да памылак у афіцыйных дакументах адносіліся вельмі сур'ёзна. Існаваў спецыяльны загад, які прадугледжваў знішчэнне ўсіх папер, у першую чаргу тых, якія былі выкінуты на сметнік³⁹. У выпадках непаслушэнства вінаватая неслі судовую адказнасць.

Найбольш характэрнымі парушэннямі, якія знаходзіў папярэдні кантроль Заходняй вобласці, было разгалашэнне ваенных тайнаў. Асабліва, што датычыла ваеннай карэспандэнцыі, якую таксама правяралі цэнзары. У лістах прыводзіліся прозвішчы камісараў і месцы дыслакацыі ваенных частак. Так, за верасень 1940 года было папярэджана толькі па цэнтральных газетах і радыё-вяшчанню 63 выпадкі незахаўвання ваеннай тайны⁴⁰. Акрамя гэтага, цэнзары імкнуліся папярэдзіць пранікненне інфармацыі аб выпадках адмоўнага настрою сярод чырвонаармейцаў, якія, сутыкнуўшыся з рэчаіснасцю, пачалі пісаць да дому пра тое, што іх падманулі, бо на самой справе становішча ў Польшчы было зусім не такім, як падавалася афіцыйнай прапагандай: “Говорили, что в Польше плохо живётся, оказывается наоборот – здесь лучше, чем в СССР, и в магазинах всё есть”⁴¹. Зразумела, што такія звесткі цэнзары не маглі прапусціць, таму разам з выкрасленнем небяспечных месцаў у лістах праводзілася актыўная прапагандысцкая праца сярод чырвонаармейцаў.

Згодна з пастановай Бюро ЦК КП(б)Б ад 15 сакавіка 1940 года была праведзена масавая чыстка літаратурнага фонду на далучаных тэрыторыях⁴². Цэнзары не валодалі ў поўнай меры польскай мовай, і ім было цяжка вылучыць ступень варожасці таго ці іншага літаратурнага твора, таму звычайна вынішчалася ўсё. Так напрыклад, Беластоцкі абліт выдаў распараджэнне спаліць усе кнігі, якія былі надрукаваны на польскай мове. Вынікам такой дзейнасці стаў моцны дэфіцыт польскамоўнай літаратуры. Гэта выклікала абурэнне з боку мясцовага насельніцтва, якому абяцалі задавальненне патрабаванняў як у кнігах уласна польскіх, так і ўвогуле літаратуры на польскай мове. У другой палове 1940 года палітыка ў адносінах да польскай літаратуры была перагледжана і забарона твораў А. Міцкевіча, Э. Ажэшка, Ю. Славацкага і іншых пісьменнікаў была прызнана памылкаю⁴³. Складаннем загадаў па канфіскацыі шкоднай літаратуры ў Заходняй вобласці займаліся адначасова Галоўліты БССР і УССР. Першы праглядаў і падрыхтоўваў загады па канфіскацыі літаратуры, выдадзенай у былой Польшчы, на яўрэйскай і беларускай мовах, другі сумесна з

³⁸ Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці (далей – ДАБВ). – Ф. 1. – Воп. 1. – Спр. 1. – Л. 51.

³⁹ Расійскі дзяржаўны ваенны архіў (далей – РДВА). – Ф. 350806. – Воп. 1. – Спр. 1. – Л. 126.

⁴⁰ НАРБ. – Ф. 4-п. – Воп. 21. – Спр. 2031. – Л. 14.

⁴¹ РДВА. – Ф. 350806. – Воп. 1. – Спр. 147. – Л. 27.

⁴² *Gnatowski M. W Radzieckich okowach / M. Gnatowski.* – Łomża, 1997. – С. 98.

⁴³ *Ibidem.* – С. 99.

Акадэміяй навук УССР – на польскай і ўкраінскай⁴⁴. Непрыдатнымі для карыстання былі прызнаны амаль усе школьныя падручнікі, так як былі прасякнуты ідэалогіяй польскага фашызму і каталіцкага кансерватызму, і выхоўвалі дзяцей і моладзь у духу польскага шавінізму⁴⁵.

У канцы 1930-х гадоў пад націскам з боку Галоўлітбела і цэнтральных партыйных органаў было наладжана бесперапыннае ажыццяўленне папярэдняй і далейшай цэнзуры як у цэнтры рэспублікі, так і ў раёнах. Былі амаль цалкам укамплектаваны штаты і створаны ўмовы для палітыка-ідэалагічнага і ваеннага кантролю за кнігавыдавецкай дзейнасцю. Са студзеня 1941 года цэнзурныя органы абавязаны былі дакладваць пра ўсе выкрэсліванні, факты затрымання і канфіскацыі літаратуры, а таксама выпадкі парушэння арганізацыямі, пэўнымі асобамі законаў і інструкцый аб друку органам НКУС⁴⁶.

Да пачатку Вялікай Айчыннай вайны сістэма партыйна-ўрадавага кантролю за кнігавыдавецкай дзейнасцю ў БССР цалкам сфарміравалася. У сваім развіцці яна прайшла некалькі этапаў. Пасля абвяшчэння БССР, ва ўмовах нетрывалай як знешне, так і ўнутрыпалітычнай сітуацыі ў краіне, ажыццяўленне цэнзуры насіла няўстойлівы характар, здзейсняяся шматлікімі дублюючымі ўстановамі пераважна да ўжо надрукаваных твораў. Апошняе тлумачылася тым, што ў межах палітыкі ваеннага камунізму адбылася нацыяналізацыя ўсёй наяўнай паліграфічнай базы, таму выпуск і тэматыка кніг рэгулявалася выключна дзяржаўнымі органамі. Сістэматычнасць папярэдняга і паследуючага прагляду з'явілася пасля стварэння Галоўліта БССР. Менавіта гэты цэнзурны орган выконваў усю практычную працу. Галоўлітбел уплываў на змест рэдакцыйна-выдавецкіх планаў і каардынаваў кнігавыдавецкую справу БССР. Межы паміж дазволеным і недазволеным вызначалі абавязковыя для ўсіх саюзных рэспублік інструкцыі, аднак стандарты пастаянна мяняліся і залежылі ад палітыкі партыі ў кожны дадзены момант. Спачатку цэнзурныя абмежаванні былі нязначнымі, як і выпадкі канчатковай забароны да друку. Кнігі, якія выклікалі незадавальненне калегіі Галоўлітбела адпраўляліся на дапрацоўку або на іх накладаліся эканамічныя санкцыі. На працягу 1920–30-х гадоў удасканальваліся метады, укамплектоўваўся апарат і цалкам аформіліся накірункі працы цэнзурных органаў. Нягледзячы на тое, што Галоўлітбел быў дзяржаўным органам і знаходзіўся ў агульных арганізацыйных рамках НКА БССР, з другой паловы 1920-х гадоў ён стаў падпарадкоўвацца аддзелу друку ЦК КП(б)Б. У 1930-я гады дзейнасць Галоўлітбела па фільтрацыі рэдакцыйна-выдавецкіх планаў цалкам рэгламентавалася ў залежнасці ад выдавецкай палітыкі партыі, асноўныя напрамкі якой зацвярджаліся Бюро ЦК КП(б)Б.

У адзначаны перыяд нельга абмяжоўваць цэнзурны працэс толькі дзейнасцю адпаведных устаноў, кампетэнтных ажыццяўляць сістэматычны кантроль за кнігавыдавецкай справай. У 1930-я гады Галоўліт меў справу з ужо падрыхтаванымі тэкстамі, якія прайшлі праз “самацэнзуру”. Як слушна заўважыў А. Блюм у сваёй манаграфіі “Савецкая цэнзура ў эпоху татальнага кантролю (1929–1953)”,

⁴⁴ НАРБ. – Ф. 4-п. – Воп. 21. – Спр. 2031. – Л. 80.

⁴⁵ *Śleszyński W.* Okupacja Sowiecka na Białostoczyźnie w latach 1939–1941. Propaganda i indokrynacja / W. Śleszyński. – Białystok, 2001. – С. 404.

⁴⁶ НАРБ. – Ф. 4-п. – Воп. 21. – Спр. 2422. – Л. 1.

таталітарны рэжым пераўтварыў “выдавецкія паслугі” у спосаб дадатковага адбору культурных каштоўнасцей. Інстытут цензуры аказваў значны ўплыў на творчы і інтэлектуальны патэнцыял беларускага грамадства, а дазваляючы толькі ідэалагічна і змястоўна вывераную друкаваную прадукцыю, дэфармаваў творчае жыццё.

Елена Сумко. Цензура как институт регуляции книгоиздательской деятельности БССР (1920–1930)

Рассмотрено процесс формирования и особенности развития цензурных органов в БССР в 1920–30 годах.

Ключевые слова: Главлитбил, цензура, книгоиздание, партийный контроль.

Alena Sumko. Censorship as an institute regulating publishing activity in the BSSR in the 1920s–30s

The article considers the process of establishment of censorship in the BSSR in the 1920s–30s as well as specific features of its development.

Key words: Glavlitbel, censorship, publishing house, party control.